

Торомырзаев Т.Т.

**УКУКТУК МАМЛЕКЕТТИ ТҮПТӨӨДӨГҮ УКУКТУК
АҢ-СЕЗИМДИН ӨБӨЛГӨСҮ**

Торомырзаев Т.Т.

**РОЛЬ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ
ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА**

T.T. Toromyrzaev

**THE ROLE OF LEGAL CONSCIOUSNESS IN THE
FORMATION OF THE LEGAL STATE**

УДК: 342.7 :347.9 (04)

Ушул макалада укуктук тарбия демократиялык мамлекетти түптөөдө жана укуктук мамлекет курууда өзгөчө мааниде боло турганы берилген. Өзгөчө белгилөөчү нерсе, балдарды укуктук аң-сезимин калыптандыруу, кийинчерээк жарандардын укуктук аң-сезимин жогорулатуу актуалдуу маселе болуп эсептелинет. Адам укуктарын коргоо жаатында мамлекеттин туура жана эффективдүү саясаты жарандар менен адамдардын укуктары менен милдеттерин так аткарууга шарт түзөт жана да укуктук тарбия берүү укуктук мамлекетти курууда натыйжалуулугун көрсөтөт. Укуктук мамлекеттин түпкүрүн негизи мыйзам жана мыйзам актылары түзөт, бул деген укуктук базанын негизденилишин жана калыптанышын талап кылуучу өзгөчө процесс болуп саналат. Ал процесс жөн гана жерден пайда болбойт ага коомдогу таасир этүүчү окуялар, революциялар чоң өбөлгө түзөт. Мыйзамды билүү, сактоо жана коргоо укуктук мамлекетти түптөөдөгү укуктук аң-сезимдин өбөлгөсү.

Негизги сөдөр: укуктук билим берүү, укуктук билим, адам укуктары, мамлекеттик бийлик, жарандык жоопкерчилик, көзөмөл, объекттүүлүк, өз субъекттүүлүк, укуктук мамлекет, демократия.

В данной статье показано, что правовое воспитание имеет особое значение в становлении демократического государства и построении правового государства. Особо следует отметить, что формирование правового сознания детей, а в последующем повышение правового сознания граждан является актуальным вопросом. Правильная и эффективная политика государства в области защиты прав человека способствует четкому исполнению прав и обязанностей граждан и людей, а также показывает эффективность правового воспитания в построении правового государства. Основу правового государства составляют законы и подзаконные акты, что является особым процессом, требующим обоснования и формирования правовой базы. Этот процесс не просто возникает на земле, но и оказывает большое влияние на события, революции в обществе. Знание, соблюдение и защита прав – основа

правового сознания в становлении правового государства.

Ключевых слов: правовое воспитание, правовое сознание, права человека, государственность, гражданская ответственность, обязывающий характер, контроль, объективность, субъективность, актуальность, правовое государство, демократия.

This article shows that legal education is of particular importance in the formation of a democratic state and the construction of the rule of law. It should be noted that the formation of the legal consciousness of children, and subsequently the improvement of the legal consciousness of citizens is an urgent issue. The correct and effective state policy in the field of human rights protection contributes to the clear implementation of the rights and duties of citizens and people, and also shows the effectiveness of legal education in building the rule of law. The legal state is based on laws and bylaws, which is a special process that requires justification and formation of the legal base. This process does not just occur on earth, but also has a great impact on events and revolutions in society. Knowledge, observance and protection of rights-the basis of legal consciousness in the formation of the rule of law.

Key words: legal education, legal consciousness, human rights, statehood, civil responsibility, binding character, control, objectivity, subjectivity, relevance, legal state, democracy.

Укук – мамлекет сыяктуу эле коомдогу социалдык көрүнүш болуп эсептелет. Укукка карата көз караштар, анын келип чыгышы, нормативдүү жөнгө салуу системасы жана ролу коомдун өнүгүшүнө, илимий жетилгендигине, ар кандай объективдүү жана субъективдүү факторлорго жараша алмашылып турган.

Бул макаланын максаты катары төмөнкүчө түшүндүрүлөт, мамлекет түзүлүшүнүн жана анын укук менен тыгыз байланышта экендигин түшүндүрүп жеткирүү, коомдогу укуктук мамилелер бул жалгыз гана коомдук тартип менен коопсуздук маселеси

эмес, бул деген укуктук аң-сезимдин калыптанышын жана анын коомдогу мамилелерди жөнгө салуучу регулятор катары калыптанышынын негизин салууга өбөлгө түзүүчү курал болот. Укукту колдонууда негизги ыкма менен билгичтикти калыптандырат.

Кыргыз коомчулугунда инсандын абалы, анын укуктары, эркиндиктери менен милдеттери Кыргыз Республикасынын негизги мыйзамынын ченемдери менен жөнгө салынат. Бул укуктарды ишке ашыруу демократиялык мамлекеттин өзөгүн түзүп, аталган институттардын өнүгүү деңгээли мамлекеттеги көптөгөн экономикалык жана социалдык абалга көз каранды болот. Кыргыз Республикасында жарандардын укуктары менен эркиндиктерин коргоого өзгөчө көңүл бурулат. Ченемдик укуктук актылар менен белгиленген бардык укуктар менен милдеттер жарандыкты алуу менен келет. Жарандык кайсы бир мамлекеттин мүчөсү болуп туруп үрп-адаттарга же мыйзамга ылайык таанылган адамдын макаму болуп саналат. Субъект бир нече жарандыкка ээ болушу мүмкүн, ал эми кайсы бир мамлекеттин жарандыгы жок болгон учурда, жарандыгы жок адам болуп эсептелет. Эл аралык укук көпчүлүк учурда улут түшүнүгүн жарандык деген сөздүн синоними катары колдонот. Бирок айрым учурда бул термин адамдын улутка (чоң этностук топко) таандыгын түшүндүрөт. Айрым мамлекеттерде, мисалы, Америка Кошмо Штаттарында улут деген өзүнчө түшүнүккө, ал эми жарандык деген таптакыр башка түшүнүккө ээ.

Улут юридикалык түшүнүгү жарандык түшүнүгүнөн айырмаланат. Анын негизги айырмачылыгы, жарандык саясат мамлекеттин ички жашоосунда топтолгон, ал эми улут эл аралык мүнөздөгү маселе болуп саналат.

Аристотель жарандыкты “башкарып жаткан эки жакта тең үлүшү бар адам башкарат” деп жазган, жарандык укуктары жана эркиндиктери бар макамтун айрым формасын берет. Бүтүндөй тарых аралыгында жарандык адилеттүүлүккө, демократияга, эркиндикке болгон күчтүү этностук белгини сактап, адамдын жүрүм-туруму коомдо “жакшы жаран” деген түшүнүккө ылайык келиш керек деп келген. Юриспруденцияда жарандыктын жалпы аныктамасы төмөнкүдөй колдонулат: жарандык – бул укуктар менен эркин-

диктердин топтому, алар инсанга саясий коомдун, ошондой эле жарандык, саясий, социалдык-экономикалык укуктардын жана милдеттердин мүчөсү катары тийиштүү болот. Учурда жарандыктын аныктамасы окумуштуулар арасында талаш-тартыш маселе жаратканга карабастан терминдерде же мамилелер менен жүрүм-турумда берилиши мүмкүн. Жарандык жаран менен мамлекеттин ортосундагы мамилелерди, ошондой эле биздин демократиялык системанын саясий жана экономикалык процесстерин, институттарын, мыйзамдарын, укуктары менен эркиндиктерин жарандар тарабынан түшүнүү зарылчылыгын жазып чыгат.

Укуктарды талдоодо алардын мазмунун (адам укуктарынын негизин түшүнүү) аныктоо менен байланышкан, ушул себептен аны түшүнүү кыйынчылык жаратат. Бирок дал ушул деңгээлде аларды табигый (ажырагыс, тубаса) укук катары түшүүгө болот. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16-беренесинин 1-бөлүгүнө ылайык конституциялык укук жана эркиндиктер “ажырагыс, ал ар бир адамга төрөлгөндөн эле таандык”, б.а. алар инсандарга индивид катары тиешелүү болот. Табигый укуктун принциптери жана укуктары алгачкы жана юридикалык маанилүү форма катары колдонулат, анда субъективдүү укуктар чагылдырылып, жыйындысында милдеттер менен чогуу адамдын укуктук макамын түзөт. Эреже катары адамдын табигый укуктарынын тизмеси төмөнкүлөрдү камтыйт: жашоого, эркиндикке, жеке колтийбестик укугун; кулчулуктан жана көз карандылык абалдан эркин болууну; кыйноодон, адамгерчиликсиз мамиле кылуудан, жазадан эркин болууну; укук субъективдүүлүгүн таануу укугун; мыйзамдын бир коргоосуна жана сот адилеттигин; ээнбаш камакка алуудан, кармоодон же куугунтуктоодон эркин болууну; жеке жана үй-бүлөлүк жашоого ээнбаш кийлигишүүдөн эркин болууну ж.б. [9, 95-б.].

Адам укугунун табигый принцибин маңызынан алып караганда ал адамдын жашоо-турмушу үчүн жашоого маанилүү болгон негиздерди камтыйт: “Негизи боюнча алар ченемдик жактан индивиддин, коомдун, мамлекеттин аракет кылуусун камсыздоо үчүн зарыл болгон шарттарды жана ыкмаларды камтыйт”. Адабиятта төмөнкүдөй көрсөтүлгөн:

“адам укугунун табигый мүнөзү шексиз жана объективдүү саясий, социалдык-экономикалык жана маданий шарттар калыптанганда ишке ашышы мүмкүн [2, 43-б.].

Белгилеп кетчү нерсе Адам укугунун жалпы декларациясынын 1-беренесинде берилген “бардык адамдар эркин жана өзүнүн кадыры менен укуктары боюнча бирдей төрөлүшөт” деген тезис адамдын бардык укуктарына тиешелүү болот. Ал Кыргыз Республикасынын Конституциясынын мазмунун аныктайт, адам укуктарынын аныктыгын бекемдейт жана коргоо каражаттарын натыйжалуу колдонууга мүмкүндүк берет. Бардык укуктарга табигый жана ажырагыс мүнөздү бекитүү бардык адам укуктарынын бирдиктүүлүк жана бири-бирине байланышуу принцибине ылайык келет.

Жогорудагыны жыйынтыктап жатып төмөнкүлөрдү айтууга болот. Адам укугу – бул табигый укуктун бир бөлүгү, ал юридикалык күч-аракет чөйрөсүндө чагылдырылат, б.а. таанылып, ушуга байланыштуу юридикалык кубулуштун сапатына ээ болгон. Ошондуктан ар бир адамдын укугу – бул табигый укуктун көрсөтүлгөн формасы деп божо-молдоону туура деген ойдобуз. О.П. Рассказов жана И.В. Упоровдун пикири боюнча адамдын субъективдүү укуктарынын табигыйлыгы төрөлгөндөн баштап берилет, ажырагыс жана адамдын өнүгүүсүнүн негизги мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтөт [4, 90-б.]. Демек, “адам укуктары түшүнүгүнүн олуттуу элементи субъективдүү укуктун категориясы болуп саналат”. Андыктан конституциялык укуктарды жана эркиндиктерди кароо деңгээли аларды субъективдүү укук деп таануу менен байланышкан. Субъективдүү укук катары негизги укуктардын жана эркин-диктердин мүнөздөмөлөрү Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16 (2-б.), 17-беренелеринде бекитилген. Бул деген адам укуктарынын объективдүү формасы менен катар аларга субъективдүү укук сыяктуу аракеттенүү формасы да тийиштүү дегенди билдирип, “ал менен тикелей, объективдүү ишке ашырылып, адам табиятынан пайда болгон, ошондой эле коомдук өнүгүү процессинде калыптанган эң жогорку баалуулуктардын же керектөөлөрдүн бирин канааттандырат”.

Субъективдүү таандык, ажыратылбастык жана

тикелей ишке ашыруучулук сыяктуу белгилер адамдын мүнөздүү өзгөчөлүгү болуп саналат жана объективдүү, субъективдүү укуктардын юридикалык маанилүү касиеттери менен чогуу адамдын табигый укуктарынын диалектикалык бирдейлигин көрсөтөт.

Укуктар субъективдүү мүнөзгө ээби деген талаш-тартыш маселелер азыркы мезгилге чейин уланып жатат, бирок чынында ал өзүнүн актуалдуулугун жоготкон. Биринчиден, конституциялык укуктар жана эркиндиктер тикелей күчкө ээ, экинчиден, Кыргыз Республикасынын Конституциясы укуктарды жана эркиндиктерди бардыгына да жана ар бир өзүнчө субъектиге да даректеген. Муну менен конституциялык укук жеке, б.а. субъективдүү мүнөзгө ээ деп тастыкталат. Жогоруда айтылгандарды негизге алып, субъективдүүлүк – бул адамдын укуктарынын жалпы жана маанилүү юридикалык белгиси (критерийи) болот деп айтса болот. “Юридикалык (субъективдүү) укуктар макамына ээ болуп, алар мамлекеттик мажбурлоо аркылуу корголот, көрсөтүлгөн мүмкүнчүлүктөрдүн мазмунун чечмелөөдө ар кандай так эместикти жокко чыгарат, индивиддердин орунсуз аракет кылуу чегин аныктайт, алардын жүзөгө ашырылышына камсыздоонун атайын механизмдери менен кепилдик берет”.

Эгерде негизги укуктардын жана эркиндиктердин аракети алардын объективдүү мазмуну менен бүтсө, анда жеке эркиндик дегендин аныктамасы жана ал ар бир учурда канчалык деңгээлде колдонулат деген мамлекеттик органдардын колунда гана болмок. Субъективдүү укукка ээ болгондон кийин гана жеке жак өзүнүн эркиндигин аныктоо, анын эркиндигине мамлекеттин кол салуусунун мизин кайтаруу үчүн коргоого ээ болуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Демек, укуктар жана эркиндиктер жеке жактын мамлекетке карата укугу болот. Бул укуктарды алып жүргөндөр кызмат адамдарынан (укуктардын адресатынан) конкреттүү мамилелерде алардын жеке укуктарын жана эркиндиктерин сактоону тикелей талап кыла алышат жана буларга сот тартибинде жетүүгө мүмкүнчүлүгү бар: “мамлекеттик бийлик органдарынын чечимдерине жана иш-аракеттерине (аракетсиздигине) сотко даттанууга болот. Бул ай-

кын укуктук процессте мамлекет тарап болот, ал эми конституциялык укуктар тикелей колдонулган субъективдүү укуктары катары чыгат.

Объективдүү (позитивдүү) укуктун негизги милдеттеринин бири субъектини – укукту алып жүрүүчүлөрдү (ээлик кылгандарды) аныктоо болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Конституциясында “адам укуктары жана эркиндиктери ажырагыс, ал ар бир адамга төрөлгөндөн эле таандык” деп айтылган.

Негизги мыйзамдын 2-бөлүмүндө жарыяланган дээрлик бардык укуктардын жана эркиндиктердин субъектиси болуп жаран саналат. Бул ошол эле мезгилде күндөлүк мыйзамдарда субъектилерди детализациялоону жокко чыгарбайт. Укуктардын жана эркиндиктердин субъектиси болуп ошондой эле чет өлкөлүктөр, жарандыгы жок адамдар, б.а. өзүнчө жеке жактар саналат.

Адам укуктарынын субъектилери укуктук субъективдүүлүккө ээ, ал укуктук мамилелердин катышуучусу катарында чыгууга мүмкүндүк берет. (Ар бир жак анын укуктук субъективдигин таанууга укуктуу). Укуктук субъективдүүлүгүн негизги дайындалышы индивидди адам укуктарынын субъектиси катары жарыялоодон турат; адамдын укуктук макамы индивидди адам укуктарынын субъектиси катары колдонуудагы ченемдик-укуктук көрсөтмөлөргө байланыштыруу максатын көздөйт [5, 127-б.].

Демек, адамдын укуктук субъективдүүлүгү (инсандын укуктук макамына айырмаланып) бул адамдын абстракттуу юридикалык мүнөзү, ал анын укукка ээ болуу жана пайдалануу мүмкүнчүлүгүн аныктайт. Ал эл аралык жана ички мамлекеттик укуктук субъекттүүлүктөн түзүлөт. Адам укуктарынын субъектилеринин укуктук абалынын өзгөчөлүгү укуктук жөндөмдүүлүк жана жөндөмсүздүк болуп саналат, бул адамдын укуктук абалындагы укуктардын жана милдеттердин бирдиктүү принцибин чагылдырат [1, 23-б.].

Жыйынтыктап айтканда, инсандын укуктары жана эркиндиктери Конституция менен таанылган адамдын жана жарандын укуктарын көрсөтөт, ал анын тиричилик кылуусунун маанилүү шарттарынан келип чыгат жана ар бир индивидге таандык болот. Субъективдүү укуктун юридикалык категориясы

анын формасы, мазмуну жана түзүмү аркылуу ачылат. Субъективдүү укуктун мааниси жана дайындалышы социалдык жыргалчылыкка жетүү болот.

Адамдын өзүнүн укуктарын коргоонууга аракет кылуу мүмкүнчүлүгү адамдын тигил же бул укуктун бузулушуна бөгөт коюу, бузулган укуктун калыбына келтирүү, ошондой эле адам укуктарын бузгандарга юридикалык жоопкерчилик жүктөө максатын көздөйт. Бул укуктуулукту укук коргоочулук деп атоого болот.

Тигил же бул социалдык жыргалчылыкты колдонуу укуктуулугу – адамдын бул максатка жетүүсүнүн юридикалык мүмкүнчүлүгү, ошол эле мезгилде укуктук каражаты. Ошондуктан жыргалчылыкты колдонуу үчүн укуктуулукту жана адамдын керектөөсүн тигил же башка жыргалчылык менен канааттандырууну кошууга болбойт. Колдонулушу адам укуктары менен каралган жыргалчылыктардын түрлөрү өтө ар түрдүү – материалдыктан руханийге, укуктуктан адеп-ахлактыкка чейин. Мисалы, Жалпы декларациянын 27-беренесинде илимий прогресстин жыйынтыгы болгон жыргалчылыкты колдонуу укуктун тааныт: “Ар бир адам коомдун маданий жашоосунда эркин катышууга, искусство менен ырактанууга, илимий прогреске катышууга жана анын жыргалчылыктарын колдонууга укуктуу” [1, 43-б.]. Бул укуктардын мазмуну да ар түрдүү. Сөз жарандардын субъективдүү укуктарынын өзгөчө ар түрдүүлүгү катары укуктар жана эркиндиктер жөнүндө болуп жатканда бул укуктарга гана эмес, мазмунунун өзгөчөлүгүнө да кепилдиктерди көрсөтүү зарыл. Алардын мазмунунун өзгөчөлүгү укуктарды жүзөгө ашыруунун жана процессинин укуктук каражаттарынын мүнөзүн жана мазмунун аныктайт. Е.А. Лукашева белгилегендей “ар бир субъективдүү укукту жүзөгө ашыруу формалары, жолдору жана баскычтары анын мааниси менен аныкталат” [7, 34-б.].

Адамдын укуктарынын инструменталдык даремети алардын жөндөмдүүлүгүндө чагылдырылат. Атап айтсак, аларды камсыз кылуу, демилгелөө, коргоо, сактоо жана калыбына келтирүү институттарын колдонуудагы мыйзамдарда бекемдөө жолу менен жашоо жолдорун жана жол-жоболорун тикелей да, кыйыр да жөнгө салууга, адамдын укуктук умтулуу-

сун жүзөгө ашырууга көмөк көрсөтүү үчүн мамлекетти, жана коомдун башка органдарын (жарандык коом, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары), ошондой эле эл аралык коомчулукту милдеттендирүү. Бул жерде да Н.И. Матузовдун айтканын туура деп эсептейбиз: “Абдан жыш субъективдүү укуктар жөн гана абстрактуу жана тоңгон мүмкүнчүлүктөр катары эмес, ишке ашып жаткан мүмкүнчүлүктөр катары чыгат жана бул ишке ашуулар аларды ишке ашыруу жолунун өзү”. Мисалы, жашоо (ден соолук, коопсуздук, көз караштар эркиндиги) укуктарын ишке ашыруу – бул юриди-калык мүмкүнчүлүктөрдүн, фактылык чындыктын да бирдейлиги [8, 28-б.].

Натыйжада алар мамлекеттик бийликтин укуктуу позитивдүү мыйзамдарда бекемдөө, натыйжалуу юридикалык жол-жоболор аркылуу жүзөгө ашыруу жана коргоо милдетине айланышат. Бирок бул маселе теорияда гана эмес, практикада да ушундай жана кеңири тема болгон – коомдук-укуктук мамилелерден келип чыгуучу субъективдүү укуктарды коргоо менен байланыштуу.

Укуктук ан сезимдин түпкүрү адамдын кийин мамлекеттин жарандарынын тунгуюк сезими катары

калыптанат да, укуктук мамлекеттин түптөөдөгү негизги ой калыптандыруучу басым катары орно-тулат. Бул деген укуктук мамлекет куруунун түпкү негизи болуп эсептелинет.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы (2016-ж. мыйз. редак.)
2. Нурбеков К. История государства и права Киргизской ССР 2-е. - Б.: КНУ, 2016-ж.
3. Осмоналиев К.М. Научно-практический комментарий к Конституции КР / К.М. Осмоналиев, Азыгалиев Р.Ш., Т.А. Жумабекова. - 3-е изд. - Б.: Алтын Принт, 2014. - 241 с.
4. Патюлин В.А. Государство и личность. (Правовые аспекты взаимоотношений). - М., 2014. - С. 130.
5. Арабаев А.А. Конституционное право Кыргызской Республики [Текст]. - Б., 2005. - С.137
6. Арабаев А.А. Законодательная власть, законодательный акт, законотворчество [Текст]. - Б.: ИФП НАН, 2003. - 93-б.
7. Арабаев А.А. Конституционное развитие Кыргызстана. - Б., 1998.
8. Арабаев А.А. Конституционный строй и конституционализм в Кыргызстане: государственно-правовое развитие. - Б.: Право и политика, 2009. - 54 с.
9. Котмр И.И. Права человека. / Учебное пособие. - М., 2002. - С. 47, 95.